

ATOQLI OTLARGA ASOSLANGAN BIBLIONIMLAR XUSUSIDA

*Aqmanova Shahnoza Alimboyevna, Urganch davlat universiteti
"O'zbek tilshunosligi" kafedrasida dotsent v.b., PhD*

ESPECIALLY BIBLIONYMS BASED ON FAMOUS NOUNS

*Akmanova Shakhnoza Alimboevna, Urganch State University
Associate Professor of the Department of Uzbek Linguistics*

О БИБЛИОНИМАХ, ОСНОВАННЫХ НА СОБСТВЕННЫХ ИМЕНАХ СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ

*Акманова Шахноза Алимбоевна, доцент кафедры узбекского
языкознания Ургенчского государственного университета,
PhD*

[https://orcid.org/
0000-0002-9203-1722](https://orcid.org/0000-0002-9203-1722)

e-mail:

[shahnoza.aqmanova.90@
mail.ru](mailto:shahnoza.aqmanova.90@mail.ru)

Annotatsiya: Ushbu maqolada atoqli otlar bilan ifodalangan bibliyonimlarning leksik-semantik xususiyatlari aniqlangan. Tarixiy va zamonaviy badiiy asarlar bibliyonimlarining semantik xususiyatlarini tadqiq qilish asosida bibliyonimlarning lisoniy qirralari yoritilgan.

Kalit soʻzlar: atoqli ot, biblionim, ideonim, gidronim, fitonim, zoonim, kosmonim, etnonim, oikodomonim.

Abstract: In this article, the lexical-semantic features of biblionyms represented by proper nouns are determined. Linguistic aspects of biblionyms are highlighted based on the research of semantic features of biblionyms of historical and modern works of art.

Keywords: noun, biblionym, ideonym, hydronym, phytonym, zoonym, cosmonym, ethnonym, oikodomonym.

Аннотация: В данной статье определяются лексико-семантические особенности библионимов, представленных именами собственными. Лингвистические аспекты библионимов выделены на основе исследования семантических особенностей библионимов исторических и современных произведений искусства.

Ключевые слова: существительное, библионим, идеоним, гидроним, фитоним, зооним, космоним, этноним, ойкодомоним.

KIRISH. Bir guruh o'zbek nomshunoslari ta'kidlaganlaridek: "...o'zbek tili tarixida mavjud bo'lgan va ko'plab tarixiy yozma yodgorliklar hamda tarixiy asarlar tilida saqlanib turgan son-sanoqsiz atoqli otlar, ularning paydo bo'lishi, yasalishi va shakllanishi, ma'no va vazifaviy xususiyatlari, boshqa xil lisoniy hamda tarixiy-

madaniy, ma'rifiy tomonlari fan uchun qorong'uligicha qolmoqda"[3.21.]. Bu fikr o'zbek tili bibliyonimlari uchun ham tegishlidir. Bibliyonim¹lar tilimizning eng qadimgi taraqqiyot davrlaridan beri shakllanib kelayotgan onomastik birliklardan hisoblanadi.

¹ Biblionim (yunoncha *bibliov* – kitob + *onoma* – atoqli ot) – har qanday badiiy, ilmiy, diniy, siyosiy asarga berilgan nom (sarlavha). Ideonim turi.

Tilshunos A.G.Volkovning ta'kidlashicha, "ma'no – tilning belgilar tizimi ekanligi bilan bevosita bog'liq bo'lmagan nolisoniy kategoriyadir. Demak, lisoniy belgi ma'noni qamrab olmaydi va u ong (psixika)ga tegishli hodisadir"[13.42]. Nutqiy faoliyatning ajralmas qismi bo'lgan nominatsiya harakati bajarilayotgan lisoniy belgi tanlovining ixtiyoriy yoki motivli bo'lishi masalasi nazariy tilshunoslikning o'ta jiddiy masalalaridandir[10.20]. Bibliyonimlarni ifodalalmish mazmuniga ko'ra semantik tadqiq qilish qanchalik zarur bo'lsa, ifodalovchi sifatida, ya'ni undagi mazmun va belgiga ishora masalasida ularni hosil qiluvchi so'zlarni aniqlash ham muhimlik kasb etadi. Bibliyonimlar badiiy asarlarga qo'yilgan nomlar bo'lganligi uchun, tabiiyki, semantik jihatdan turli ko'rinishlarda ega. Biz ushbu maqolada gidronimlar, fitonimlar, zoonimlar, kosmonimlar, etnonimlar, oykodomonimlar, geortonimlar, bibliyonimlar asosida shakllangan bibliyonimlarni tahlilga tortdik.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METOD, MUHOKAMA. Gidronimlarga asoslangan bibliyonimlar. O'zbekiston Respublikasi O'rta Osiyoning markaziy qismida, asosan, Amudaryo va Sirdaryo oralig'ida keng maydonni egallagan. Respublikaning tog' oldi zonasi va tog'li joylari juda ko'p soy hamda kichik daryo o'zanlari bilan parchalangan[12.3.]. Xalq turmush tarzi bevosita suv va suv inshootlari bilan bog'liq bo'lganligi uchun ijodkorlar ushbu mavzuda badiiy asarlar yaratib, suv obyektlari nomi bilan asarlariga bibliyonim tanlagan. A.Muxtorning "Amu" romani, B.Ro'zimuhammadning "Sirdaryo" she'ri, B.Otayevaning "Amudaryo" she'ri, Botuning "Qora dengizga", "Kaspiy dengizga" she'rlari, J.Ergashevaning "Ajdarko'l" qissasi, B.Boyqobilovning "Jamna" she'ri, M.Abdulhakimning "Daryo" she'ri bibliyonimlari gidronimlar bilan ifodalangan nomlar sirasiga kiradi. Gidronimlar xalq tarixi bilan bog'liq bo'lib, milliy tilning xalq ijtimoiy hayoti, madaniyati va ma'naviyatining o'ziga xos qirralarini ifoda etuvchi lisoniy qatlam hamda xazinadir[12.3]. Ijodkorlar gidronimlar asosida badiiy asarlarga nom qo'yish barobarida milliy qadriyatlarining bebaho namunalari yaratgan. Qolaversa, bunday bibliyonimlar kitobxonga ham badiiy, ham ilmiy, ham estetik zavq ulashadi.

Fitonimlarga asoslangan bibliyonimlar.

Bugungi globallashuv sharoitida o'simliklar dunyosining biosferadagi ahamiyati, biosferaning eng muhim komponenti sifatida ularni muhofaza qilish, o'simlik boyliklaridan oqilona foydalanishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu masalalar tilshunoslik sohasida ham muhim ahamiyatga ega bo'lib, fitonimlar, ya'ni o'simliklar nomlari olimlar tomonidan tadqiq qilinmoqda. Biror tilning lug'at tarkibidagi fitonimlar tadqiqi o'sha xalqning madaniyati, jumladan, tabobat sohasidagi ilmiy salohiyati, qardosh bo'lmagan millatlar bilan ilmiy, madaniy munosabatlar, atrof-muhitga nisbatan ekologik munosabati va boshqa ko'plab jihatlar xususida ma'lum tasavvur va ma'lumotlar berish imkoniyatiga ega[7.131]. Fitonimik nominatsiyalar fitoobyektning xususiyatiga qarab bibliyonimni nomlashga va kitobxonda asar mazmuniga ilk xulosa chiqarishga imkon beradi.

Kuzatishlar natijasida fitonimlar orasida, asosan, gul nomlari asosida shakllangan bibliyonimlar sarmahsulligi aniqlandi. Muayyan madaniyatga tegishli jamiyatda shaxsning ijtimoiy muhitdagi o'rnini, xarakter-xususiyatini ramziy ifoda bilan yetkazishda ijodkorlar gullar nomlarini bibliyonim sifatida tanlaydilar. Cho'lponning "Qor qo'ynida lola", U.Hamdamning "Lola", "Na'matak", "Binafsha", A.Ko'chimovning "Binafsha", A.Allayorovning "Chinnigul", M.Yusufning "Lolaqizg'aldoq" bibliyonimlari bunga misol bo'la oladi. Shuningdek, S.Ahmadning "Luchchak shaftoli", "Xandon pista"; A.Qahorning "Anor", A.Muxtorning "Chinor", O'.Umarbekovning "Charos", E.Vohidovning "Uzum", S.Ochilning "Gujum" bibliyonimlari ham fitonimlar asosida yaratilgan.

Zoonimlarga asoslangan bibliyonimlar.

Hayvonot dunyosining nomlari bo'lgan zoonimlar ko'pgina tillarning leksik tarkibidagi eng qadimgi semantik guruhlardan birini tashkil qiladi[1.3].

Olamda hamma narsa bir-biriga bog'liq yaratilganidek, insoniyat ham tabiat bilan chambarchas yashaydi. Kishining xatti-harakatlari, xarakteri va tashqi ko'rinishini jonivorlar nomlari bilan atash yoki o'xshatish buning yaqqol isbotidir. A.Qahorning "Sinchalak" qissasi bibliyonimi asar bosh qahramoni Saida Alimovaga berilgan nisbatdir.

Zoonimlar badiiy adabiyotda qahramonga berilgan ta'rif o'rinlarida ko'p qo'llangan. Xususan,

ko'z jozibadorligini va tana harakatini tavsiflashda ohu zoonimi uchraydi. A.O'razboyevning "Ohu" bibliyonimi ana shunday zoonim asosida yaratilgan.

Hayvonlar haqida yozish, ular obrazini adabiyotga olib kirish Normurod Norqobilov ijodining asosiy qismini tashkil qiladi. Bu haqda adibning o'zi "Paxmoq" nomli kitobida keltirib o'tadi: "...jonivorlar jonli bir xalqa sifatida borliqni o'rab, to'ldirib turadi. Barining o'z yumushi va tashvishi bor. Tabiatning buzilmas qonuniyatlari hayvonlarning mavjudligi va harakati tufayligina yashovchidir. Kamina kuzatishlarim bo'yicha hanuz hech kimga og'iz ochmay kelaman. Lekin qog'ozga tushiraman, faqat badiylashtirilgan holda"[8.77]. Ushbu ijodkorning "Ena bo'ri", "Oqbo'yin", "Qashqa", "Do'ngkalla", "Kapalak" kabi asarlari bibliyonimlari zoonimlar bilan ifodalangan nomlar sirasiga kiradi.

O'zbek xalqi azaldan hayvonlar, qushlar nomlari bilan bog'liq ramzlarni, simvollarni yaratib keladi. Mifologik va real borliqdagi jonivorlar bilan bog'liq hodisotlarga ishonadi. Yozuvchilar ko'pgina asarlarini yozishda hayvonot olamiga murojaat etishi va zoonimlar bilan ifodalangan bibliyonimlarni tanlashidan maqsad kitobxonga asosiy g'oyani jonivorlar timsolida yetkazib berishdan iborat ekanligini sezish mumkin. O.Yoqubovning "Oqqushlar, oppoq qushlar", T.Malikning "Tilla kalamush", "Oltin baliq", O'.Umarbekovning "Oq qaldirg'och", O'.Hoshimovning "Qizil qarg'a", M.Yusufning "Oq tulpor", M.Abdulhakimning "Qaldirg'och" bibliyonimlari zoonimlar asosidagi tinchlik, ezgulik, to'kin-sochinlik singari ramziy semalar asosida motivlashgan. Kishilar hayotini kuzatar ekanmiz, ular o'zlariga eng sodiq va yaqin bo'lgan jonivori bu it ekanligini ta'kidlaydilar. Badiiy adabiyotda ham it qo'rqmas, sodiq, yaqin do'st timsollarida gavdalantiriladi. Boshqa jonivorlarga nisbatan itlarga nom qo'yish ham turlicha bo'ladi. Ijodkorlar tomonidan itlarga qo'yilgan nomlar asosida bibliyonimlar yaratilgan. S.Ahmadning "Qoplon", H.Ismatning "To'rtko'z", N.Norqobilovning "Oqbo'yin", O'.Umarbekovning "Bo'ribosar" bibliyonimlarida itlarga xos ijobiy xususiyatlar, tashqi ko'rinishiga, xatti-harakatiga ishora borligi seziladi.

Bibliyonimlar orasida zoonimlar bilan ifodalangan shunday asar nomlari borki, ularda chuqur mazmun yashiringan. Sh.Xolmirzayevning

"Dinozavr" romani bibliyonimi ifodalagan mazmun beixtiyor kitobxonda qiziqish uyg'otadi. Dinozavr qirilib ketgan sudralib yuruvchi jonivor hisoblanganligi uchun bugungi kunda asar nomini bunday bibliyonim bilan atash ajablanarli va o'z o'rnida kitobxon uchun juda qiziqarli. Yangiliklarni qabul qilmaydigan eski zamon va eski qarashlar girdobida qolib ketgan odamni adib dinozavrga qiyos qilgan. Dinozavrni jismonan kuchli, biroq irodasi sust hayvon sifatida izohlab, adib shunday deydi: "Kuchlilar yenggadi, kuchsizlar yengiladi, deyilgan nazariya noto'g'ri! Agar kuchlilar yenggish qobiliyatiga ega bo'lganlarida, avvalo, dinozavr yenggan bo'lardi. Yo'q, u o'ladi. Sabab? U shakllanib bo'lgan." Bunday qarash qanchalik munozarali bo'lmasin, muallifning bugungi kunni – yangi davrni qabul qilishdagi ziyolilar fojiasi va iztiroblarini aks ettirishda o'ziga xos yo'l tutgani sezilib turadi.

Kosmonimlarga asoslangan bibliyonimlar.

Ma'lumki, samoviy jism nomlari tilshunoslikning kosmonimika deb ataluvchi sohasida o'rganiladi. Kosmik tadqiqotlarning rivojlanishi natijasida yuzlab kosmik obyektlar nomi paydo bo'ldi. Bu nomlar qaysi tilga mansub bo'lishidan qat'i nazar, o'zbek tili leksikasidan mustahkam joy olib, hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanilmoqda[9.3]. Eng qadimgi mifologik qarashlar, afsona-yu rivoyatlar yaratilishida va ularni nomlashda fazoviy jismlarga murojaat qilingan. Bunday yondashuv, osmon jismlari sinoatlariga qiziqish bugungi kunda ham ijodkorlar asarlarida, asarlarga qo'yilgan nomlarda yaqqol ko'rinadi.

Xalq tilida "yulduzing o'chmasin", "yulduzi yarashgan" kabi iboralar juda ko'p qo'llanadi. Yulduzlar nurini o'zida aks ettiradigan va shu tufayligina yorug' bo'lib ko'rinadigan sayyoralar va ularning yo'ldoshlaridan farqli o'laroq, o'zidan nur tarqatadigan katta gaz sharlaridir. O'zbek milliy mental olamida yulduz – yorug'lik, martaba, yetuklik timsoli. Shuning uchun ham badiiy asarlar orasida yulduz bilan bog'liq ko'plab bibliyonimlarni uchratamiz: "Mitti yulduz" (A.Oripov), "Yulduzlar" (O'.Umarbekov), "Yulduz" (Bobur Nabi), "Surayyo yulduziga" (B.Boyqobilov).

Oy nafaqat, tunni yoritib turuvchi jism, shu bilan birga, kishilarning yillar hisobini va vaqt o'lchovini bexato bilib yurishlari uchun noyob xilqat bo'lgan. Musulmon xalqlarida yarim oy – Hilol

o'zgacha ulug'lanib, davlat ramzlarida ham aks etgan. Hilol sermazmun til birligi sifatida bibliionimlarga ham ko'chgan. "Tafsiri Hilol" (Shayx Muhammad Sodiq), "Hilol" (J.Kamol). Bundan tashqari, "Yangi oy – sunbula" (B.Qobul), "Bulut to'sgan oy" (Sh.Xolmirzayev), "Quyosh" (E.Vohidov) kabi bibliionimlar ham kosmonimlar bilan ifodalangan.

Etnonimlarga asoslangan bibliionimlar:

Etnonimlar deganda biror urug', qabila, elat, xalq, millat va etnik uyushmalar nomlari tushuniladi. Etnonimlar aynan shu uyushmalarni nomlash zarurati bilan vujudga kelgan bo'lib, ular axborot tashiydi. Bilamizki, etnonimlar asosida antroponimlar, toponimlar, gidronimlar va qisman bibliionimlar ham yaratilgan. "O'zbeklar" (Sh.Xolmirzayev), "O'zbekim" (E.Vohidov), "O'zbek degan nom" (M.Yusuf), "O'zbekman" (A.Oripov) kabi bibliionimlar yaratilishida o'zbek etnonimi asos bo'lgan. "O'zbek" atamasining kelib chiqishi haqida turlicha qarashlar bor bo'lib, ijodkorlar o'ziga beklik motivini yetakchi o'ringa qo'ygan va o'zbek etnonimi bilan bog'liq asarlariga shunday bibliionim tanlaganlar. Turkiy qavmlardan biri bo'lgan tabg'achlar haqidagi asariga Isajon Sulton "Tabg'achlar" tarzida bibliionim tanlaydi.

Oykodomonimlarga asoslangan bibliionimlar. Tilshunos olim E.Begmatov onomastik ko'lam masalasiga atroflicha to'xtalib, oykodomonimlar ham tilimiz rivojida muhim ahamiyatga ega til birligi ekanligini ta'kidlaydi. Oykodomonim – alohida olingan bino, inshoot va me'morchilik obidalarini atoqli oti[4.47.] hisoblanadi. Shahar hududidagi alohida olingan bino va inshootlar nomlari aynan oykodonom atamasi ostida birlashadi[2.223]. Ma'lumki, onomastik tizim birliklari boshqa bir obyektini nomlashda foydalaniladi. Kuzatishlar natijasida aniqlandiki, oykodomonimlar bibliionimlar tarkibida ham uchraydi: "Satira teatri, qaydasan?" (T.Malik). Bibliionimlarning tanlanishida oykodomonimlar motiv bo'lgan birliklar, asosan, tarixiy me'morchilik obidalarini nomlari ekanligini ko'rish mumkin. Xususan, "Ko'kaldosh" (Mirtemir), "Minorai kalon" (Shamsiddin Sadoiy), "Toj mahal" (B.Boyqobilov), "Tonggi Registon" (Faxriyor) kabi bibliionimlar oykodomonimlar bilan ifodalaniib, ular tarixiy obidalar, osori-atiqalar, qolaversa, xalqimizning buyuk

o'tmishidan so'zlovchi nomlar bo'lib maydonga kelgan.

Geortonimlarga asoslangan bibliionimlar.

Onomastikaga oid terminologik lug'atda har qanday bayram, xotira sanalari, tantana va festivallarning atoqli nomlari geortonim (yun. heortne – georto + onoma – atoqli ot)lar deb izohlanadi[5.24]. Bayramlar borki, albatta, kishi ruhiyatida jo'shqinlik, shukronalik, xotirjamlik hislari jo'sh uradi. Bayram nomlari bilan ifodalangan bibliionimlar ham kitobxon qalbida iliqlik, xushkayfiyat uyg'otadi va asar mutolaasiga chorlaydi. Maxsus sanalarda o'tkaziladigan bayram nomlari bilan ifodalangan "Navro'z, Navro'z" (Sh.Xolmirzayev), "Navro'zim", "Yangi yil" (M.Yusuf) bibliionimlari, shuningdek, tantanalar, sayllar nomlarini ifodalovchi "Lola sayli" (A.Mamarasulov), "Gullar bazmi" (E.Vohidov) bibliionimlari yaratilishida geortonimlar asos bo'lgan.

Bibliionimlarga asoslangan bibliionimlar:

Kuzatishlar natijasida tarkibida bibliionimlar ishtirok etgan bibliionimlar ham aniqlandi: "Nasoyim ul-muhabbat"ga sayr" (Eshqobil Shukur), "Zarbulmasal" va boshqa masallar" (M.Muhammad Do'st), "Abdulla Qodiriyning o'tmagan kunlari" (A.O'razboyev).

NATIJALAR VA XULOSA. Umuman olganda, atoqli otlar, turdosh otlar, harakat-holatni bildiruvchi so'zlar, yordamchi va oraliq turkumlarga oid leksemalar bibliionimlar shakllanishida asosiy o'rin tutadi. Bibliionimlarni bunday turlarga ajratib tadqiq qilish, ularning asosiy mavzu ko'lamini belgilashga imkon beradi hamda "insonning olamni idrok etishi va uni tilda aks ettirishi, til egalarining lisoniy ongi, tafakkuri, xotirasi imkoniyatlari, lisoniy ongida jamlangan leksik birliklar zahirasi, leksik zahiradagi birliklarning o'zaro munosabati"[6.5], shuningdek, lingvomadaniy xususiyatlarni namoyon qiladi. Bibliionimlar boshqa atoqli otlarga nisbatan eng ko'p ma'noviy guruhlariga ega onomastik birliklar hisoblanib, mazkur maqolada gidronimlar, fitonimlar, zoonimlar, kosmonimlar, etnonimlar, oykodomonimlar, geortonimlar, bibliionimlarga asoslangan bibliionimlar bilan cheklandik. Turdosh leksika asosida shakllangan bibliionimlar, shuningdek, ayrim atoqli otlar, xususan, antroponimlar va toponimlar bilan ifodalangan

bibliyonimlar tahlilini boshqa ishlarimizda batafsil yoritishga harakat qilganmiz.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Salimova Z. Turk tilida zoonim va fitonimlar orqali inson qiyofasiga murojaatning o‘ziga xosliklari. *Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences.* – 2022.
2. Ro‘zmetova M. Oykodomonimlarni tadqiq qilish masalasi. *Ilmga baxshida umr. Konf. materiallari.* – Urganch, 2021. – B.223.
3. Бегматов Э., Хусанов Н., Ёкубов Ш., Боқиев Б. Ўзбек тарихий номшунослигининг долзарб муаммолари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент, 1992. – № 5-6. – Б. 21.
4. Бегматов Е. Ўзбек тили антропонимикаси. – Тошкент: Фан, 2013. – Б.47.
5. Бегматов Э. Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006. – Б.24.
6. Лутфуллаева Д. Ассоциатив тилшунослик назарияси. – Тошкент: Meriyus, 2017. – Б.5.
7. Наримов Ҳ. Хоразм шеваларидаги айрим ўсимлик номларининг тарихий-этимологик хусусиятлари. Ономастик бирликларнинг социолингвистик, этнолингвистик, лингвопоэтик, лингвокультурологик тадқиқи масалалари. – Наманган, 2022. – Б.131.
8. Норқобилов Н. Пахмоқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 1997. – Б.77.
9. Примов А. Ўзбек тили космонимларининг лисоний хусусиятлари: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф – Тошкент, 2009. – Б.3.
10. Сафаров Ш. Семантика. – Тошкент, 2013. – Б.20.
11. Тўхлиев Н. Ўзбекистон Республикаси энциклопедик маълумотнома. – Тошкент, 2002. – Б.9.
12. Улуқов Н. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи. – Тошкент: Фан, 2008. – Б.3.
13. Волков А.Г. Язык как система знаков. – МГУ, 1966. – С.42.
14. <https://ilmlar.uz/shukur-xolmirzayev>

